

Unitárius *Psalterium*-fordítások³

„Egy Kimchi több gondot ad tiz Lobwassernél”⁴

Szenci Molnár Albert két munkáját is úttörőnek gondolta, noha nem volt az. Eből az egyik a teljes magyar nyelvű verses zsoltárfordítás elkészítése.⁵ Már ez a tény is jól mutatja, hogy a – mi tudásunk szerinti – valóban első teljes magyar nyelvű verses zsoltárfordítás, Bogáti Fazakas Miklós 16. század utolsó évtizedeiben készült *Psalteriuma*⁶ egyáltalán nem terjedt el olyan gyorsan, mint amennyire szükség volt rá.⁷ Azóta sem tisztázódott megnyugtatóan, hogy miért nem lett az unitárius gyülekezeti énekeshasználat része a teljes *Psalterium*. Ehhez szorosan kapcsolódik az a kérdés, hogy kinek volt egyáltalán tudomása arról, hogy a

¹ ETLINGER Mihály a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatásában elsősorban Bogáti Fazakas Miklós költészetével és a korai unitárius gyülekezeti énekeskönyvekkel foglalkozik. Ímélcíme: emissii@gmail.com.

² SZATMÁRI Áron a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója. Kutatási területe a 16. századi költésztörténet, ezen belül a protestáns – főként unitárius – gyülekezeti éneklés. Tagja az egyetemek közti vállalkozásban készülő Régi Magyar Verses Adatbázis pécsi textológiai kutatócsoportjának, valamint részt vesz Bogáti Fazakas Miklós verses művei kritikai kiadásának elkészítésében. Ímélcíme: szatyil2@gmail.com.

³ A tanulmány a Balázs Mihály, Horváth Iván, Margócsy István et al. szerkesztésében készülő Magyar irodalomtörténet (Szegedy–Maszák-émlékkönyv) keretében, és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

⁴ KANYARÓ Ferenc, „Bogáti zsoltárai az árulók és üldözök ellen”, *Keresztény Magvető* 37, 1. sz. (1902): 33–42; 3. sz. (1902): 148–162, 161.

⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 15.

⁶ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium Davidis*. Egyetlen teljes kiadása van, amely hálózaton érhető el: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Magyar Zsoltár 151 verses parafrázisban*, kiad. GILICZE Gábor (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), <http://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>

⁷ Vö. Újfalvi Imrének az 1602-ben kiadott gyülekezeti énekeskönyvhöz írt előszavával: *Keresztényi énekek*, Debrecen, 1602 (RMNy 886), ()4r-()4v. – Betűhív átírata: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, *Historia Litteraria* 17 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004), 393–394.

nonadorantista Bogáti elvégezte ezt a munkát. Vajon a szintűgy unitárius Thordai Jánosnak volt-e, aki 1627-ben elkészíti az immár harmadik teljes magyar nyelvű verses zsoltafordítást?⁸

A szakirodalom gyakran hangoztatott felvetése, hogy Bogáti *Psalterium*át az unitáriusok azért „helyettesítették” egy újabb fordítással, mert a *Psalterium* túllontúl népszerű lett a szombatosok körében, és szerzőjét is elérte a zsidózás vádja. A legitimációért küzdő unitárius egyház jobbnak látta, ha elhatárolódik a kétes hírű szövegtől: ezért volt szükség az újabb fordításra.⁹ Ez a következtetés a következő premisszákkal dolgozik: (1) a *Psalterium* unitárius elterjedését csupán a szombatoság vádja akadályozza; (2) a *Psalterium*ot egy bizonyos ponton túl már csak a szombatosok használják; (3) ha a *Psalterium*ot nem sajátítják ki a szombatosok, akkor nem készül el Thordai munkája. Mivel már magukkal az előfeltevésekkel sem értünk egyet, a meglévő adatokból kiindulva újragondoljuk a két unitárius zsoltafordításról tehető állítások körét.

Az kétségtelen, hogy Bogáti teljes zsoltaarkönyve nem vált az unitárius gyülekezeti éneklés gerincévé, ám ezt Thordai művéről sem állíthatjuk. Ezzel szemben mindkettejüknek igen korán kerülnek be énekei a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvekbe, és mindkettejük zsoltaarkönyve igen sok kéziratos másolatban marad fenn. Bogáti esetében sem csak szombatos terjedésről beszélhetünk, és törést sem látunk az énekek gyülekezeti használatában. A következő fejezetekben különböző nézőpontokból világítjuk meg a problémát.

Nonadorantizmus

A *Psalterium* szombatos kisajátítása nélkül is magyarázatot kaphatunk elterjedésének nehézségeire, ha figyelembe vesszük szerzője életrajzát.¹⁰ Bogáti a Dá-

⁸ Kritikai kiadása: STOLL Béla, TARNÓCZ Márton és VARGA Imre, kiad., *Az unitáriusok költészete*, Régi Magyar Költők Tára: XVII. század 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).

⁹ KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, évszám nélkül), 89; STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 580; VARGA Imre, „Thordai János zsoltaarainak forrásáról, manierizmusáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, 5. sz. (1968): 541–554, 541; H. HUBERT, *A régi magyar...*, 177.

¹⁰ Az adatokat az újonnan megjelent Bogáti kritikai kiadásból vettük. További szakirodalomról az ott található bibliográfia ad eligazítást: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI ÁRON, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina, Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam 13/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018).

vid Ferenc, Jacobus Palaeologus és Johannes Sommer nevéhez köthető, radikális krisztológiát hirdető nonadorantista irányzat követője volt, amely kezdetektől nagy súllyal volt jelen a magyarországi unitárius mozgalomban, és adta meg annak sajátos színezetét.¹¹ Törékeny legitimitását féltve és időnként politikai kényszerből az unitárius egyház többször kénytelen volt fellépni a szélsőségesebb teológiai újításokkal szemben. 1579-ben Hunyadi Demeter lett az unitárius püspök, az ő idejében kezdődtek az unitárius egyház radikálisabb ágát érintő elnyomó intézkedések, így Bogáti több elvbarátjához hasonlóan menekülni kényszerült Kolozsvárról – Dávid Ferenc pedig börtönbe került, majd nem sokkal később meghalt. 1582 és 1583 között Bogáti a pécsi unitárius gyülekezet vendégszeretétét élvezte. A szakirodalomban sokáig bevett nézet szerint itt készült el a zsolttárfordítás,¹² ám ezt komolyabb érv nem igazolja, így készülését nyugodtan kitolhatjuk akár Bogáti élete végéig is, erre később érveket is hozunk.¹³ A pécsi tartózkodást követően Tordán lakott, méghozzá a szintén nonadorantista – 1601-től unitárius püspök – Toroczkai Mátéval egy időben, aki ekkor épp Jacobus Palaeologus műveit másolta.¹⁴ 1585-től Kornis Farkas udvari papja volt Homoródszentpálon. Dán Róbert szerint 1592-ben, Szentmártoni Szabó Géza szerint akár a 17. század legelején is bekövetkezhetett halála, de 1592-től kezdve nincsenek adataink róla.¹⁵

Az életrajz idézett elemeiből kitűnik, hogy a teológus-költő – több társához hasonlóan – perifériára szorult, és még ha nem is halt meg 1592-ben, fontosabb egyházi állást már biztosan később sem kapott. Hogy nem jelenhetett meg a nyilvánosságban semmilyen teológiai irányú tevékenysége, arra jól rávilágít műveinek későbbi sorsa. Miközben antik tárgyú históriás énekeit sikerrel adatta ki, a

¹¹ BALÁZS Mihály, „Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 231–240, 231.

¹² DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 157. – Ez a nézet Kanyaró Ferenc mottóban idézett tanulmányából ered, bár az ő érvelése valójában csak azt támasztaná alá, hogy bizonyos zsolttárok készülhettek Pécsen.

¹³ BOGÁTI, *Históriás énekei...*, 452.

¹⁴ BALÁZS Mihály, „Toroczkai Máté pályája”, in BALÁZS, *Hitújítás...*, 201–230, 208.

¹⁵ DÁN, *Humanizmus...*, 193; SZABÓ, Géza, „A Hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas”, in *Antitrinitarianism in the second half of the 16th century*, ed. Róbert DÁN and Antal PIRNÁT, 215–230 (Budapest–Leiden: Akadémiai–E. J. Brill, 1982), 230.

bibliai história műfajába külsőségekben mindenben illő *Énekek énekét* és *Jób könyvének parafrázisát* nem tudta kinyomtatni.¹⁶ Kéziratban fennmaradt *Apokalipszis-kommentárján* kívül pedig minden értekező műve elveszett. Kétségkívül hangzatosabb az „eretnek” szombatossággal vádolni Bogátit, de már radikális, megalkuvást nem tűrő nonadorantizmusa is kellően megmagyarázza elhallgatását. Bogáti nézetei önmagában is okai lehettek annak, hogy zsolttárait az egyház nem kanonizálta, de életrajza alapján abban sem lehetünk biztosak, hogy a *Psalterium* vagy elkészülésének híre eljutott-e egy elvbarátait jelentő szűkebb körön túlra.

Szöveghagyomány

Az 1616 körül kiadott unitárius gyülekezeti énekeskönyvben megjelenik tizenkét Bogáti-zsoltár.¹⁷ De már ez előtt is tudunk Bogáti-zsoltárok felbukkanásáról unitárius forrásokban. A Toroczkai Máté számára 1601-ben készült kéziratot graduálban¹⁸ négy zsoltár is helyet kapott, és mivel a csonkán fennmaradt kézirat végén foglalnak helyet, „lehetséges, hogy ezeket további Bogáti-zsoltárok követték”.¹⁹ 1602-ben az Újfalvi Imre szerkesztette református gyülekezeti énekeskönyvben megjelent a 8. zsoltár.²⁰ Pap Balázs erről az énekeskönyvről kimutatta, hogy egyik forrása az elveszett 16. századi nyomtatott unitárius énekeskönyv lehetett.²¹ A *Bölöni-kódexszel*²² is ez a helyzet. Szövegeinek összeolvasása az unitárius kiadványokkal és az 1602-es énekeskönyvvel szintén azt támasztja alá, hogy a jelenleg nyomtatásból ismert Bogáti-zsoltárok már a 16. században megjelentek, és onnan hagyományozódtak tovább.²³ Ha még hozzávesszük, hogy az elveszett énekeskönyv egyik lehetséges összeállítója a nonadorantista irány-

¹⁶ Lásd a kritikai kiadás vonatkozó jegyzetanyagát.

¹⁷ RMNy 983. – A követhetőség kedvéért a tanulmány végén közöljük Bogáti és Thordai unitárius gyülekezeti énekhagyományban megjelenő zsoltárainak táblázatát.

¹⁸ *Toroczkai Máté graduálja* (Stoll 1005). [STOLL Béla, szerk., *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html>, megnyitva: 2019. október 7.]

¹⁹ STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 531.

²⁰ *Keresztényi énekek...*, C4r–C4v.

²¹ RMNy 746. PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 227–246.

²² Stoll 30.

²³ ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 280–286; Uő., „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 21–47.

zathoz tartozó Enyedi György, aki 1592–1597 között volt unitárius püspök, akkor gyakorlatilag egy, a nyomtatott hagyományba való betörési pont meglétét kell feltételeznünk anélkül, hogy a *Psalterium* szélesebb körben való terjedésével számolnunk kellene.²⁴

Bár a *Psalterium* kéziratái alapján látszik az egységes szerzői koncepció megléte és nagyjából teljes kidolgozottsága, de mivel a teljes fordítás nem került kinyomtatásra a szerző életében, nem biztos, hogy volt egy végleges redakció is. Erre több jel is utal. Bizonyos zsoltároknak több szerzői változata maradt fenn, amelyek egymástól függetlenül is terjedtek. Az 55. zsoltár esetében későbbi átdolgozásról van szó, a 137. zsoltár pedig két identikusan eltérő parafrázisban maradt fenn, de más zsoltárokban apróbb szerzői változtatások is kimutathatók. „Ha pedig a zsoltárkönyv folyamatos szerkesztés mellett készült, elképzelhető, hogy nemcsak egységes formában terjedt, hanem az egyes zsoltárok önállóan is nyomdába jutottak.”²⁵ Azt, hogy a gyülekezeti hagyományba bekerült zsoltárok nem tudatos választás eredményei, megerősíti, hogy közülük több is erős szerkesztésen esett át, hogy ne mondjon olyat, amely nem felel meg az unitárius éneklés szokásainak. Ha a szerkesztő a teljes *Psalterium* ismeretében dolgozott volna, akkor válogathatott volna olyanokat, amelyeket nem kell átszerkeszteni. Erre a problémára még visszatérünk.

A *Psalterium* kéziratának lezáratlansága újabb magyarázatot ad arra, hogy a zsoltárok miért terjedtek nehezen. Lehet, hogy nemcsak elvi akadályok nehezítették a *Psalterium* befogadását, hanem az is, hogy nem ismerték egészében az elkészült munkát, akár mert még kész sem volt. Annyi biztos, hogy a zsoltárfordítás – valamilyen formában – 1607 decemberében már Szentersébeten volt, ahol a többi bibliai parafrázissal együtt lemásolta egy ismeretlen másoló.²⁶

²⁴ Pap Balázs felveti a lehetőségét, hogy Enyedi egyik prédikációjában akár Bogáti 2. zsoltárával polemizálna, de be is ismeri, hogy szövegszerűen ez nem kimutatható: PAP Balázs, „A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok”, in *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai*iből, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina és LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2016), 209–218, 218.

²⁵ ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiiség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasókörönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia (Budapest: Reciti, 2016), 97–111, 103; ETLINGER, „Bogáti Fazakas...”, 285.

²⁶ Szentersébet ekkor már Péchi Simon birtoka volt. Thúry Zsigmond szerint Péchi Simon Homródszentpálról hozta el Bogáti kézirateit, Dán Róbert megengedi azt is, hogy Kolozsváron jusson hozzá: THÚRY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográphiája, külö-*

Szombatosok

Jelenleg nyolc olyan kéziratot ismerünk, amely a teljes *Psalterium*ot tartalmazza, vagy tartalmazhatta.²⁷ Szembetűnő, hogy ezek mindegyike egy szűk földrajzi térhez köthető, amelynek középpontja Kissolymos – vagy a tőle 6 km-re fekvő Szenterszébet. Szövegvariánsaik alapján is szoros rokonságba állíthatók egymással.²⁸ Területileg egyedül a *Kövendi János-kódex* lóg ki, amelyet 1679-ben másolt Felvinczi György Kolozsváron, Kövendi János unitárius polgár megrendelésére, de ennek vagy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a forrása, vagy egy közös ős alapján készültek.²⁹ A maradék hetet szokás gondolni a szombatos hagyományozódás bizonyítékának.

Ennek ellenére több másolat szövegében is alig fedezhető fel szombatos módosítás, másolásuk nagyon pontos, vagy ahol eltérnek, ott sem szombatos irányban. Ez leginkább a *Péchi Simon-énekeskönyvre* és a Bogáti-antológiaként készülő szenterzsébeti másolatra érvényes. A két forrás hasonlít abban is, hogy szövegük kultikusan viszonyul Bogátihoz, paratextusaik tekintélyként mutatják be a zoltárok fordítóját.³⁰ Az *Abasfalvi zoltárkönyvön* pedig az unitárius úzus hagy erős nyomot, a nyomtatásban is megjelenő zoltárok esetében majdnem mindig hozza a nyomtatott hagyomány variánsait. Némely esetben egyszerűen arról lehet szó, hogy a templomi úzus szűrődik be a másoló emlékezetébe, de némely esetben felmerül, hogy már eleve egy másik szerzői változat került be a

nős tekintettel azok énektartalmára (Mezőtúr: kiadó nélkül, 1912), 6–7; DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Humanizmus és reformáció 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 138. – Arról is megoszlanak a vélemények, hogy ekkor Péchi Simon milyen értelemben nevezhető szombatosnak. Vö. BALÁZS, „Toroczkai Máté...”, 228.

²⁷ *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, 1607–1608 (Stoll 22); *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1610 k. (Stoll 33); *Jancsó-kódex*, 1615 k. (Stoll 31); *Abasfalvi zoltárkönyv*, 1631 (Stoll 53); *Mátéfi János kódexe*, 1634 (Stoll 39); *Kövendi János-kódex*, 1679 (Stoll 105); *Magyari Péter kódexe*, 1704 (Stoll 167); és a feltételezhetően azonos kódex töredékei: *Bogáthi-psalterium töredéke* (Stoll 69) és *Bogáthi-zoltárok töredékei* (Stoll 1030).

²⁸ SZATMÁRI ÁRON, „Bogáti nyomtatásban: A *Psalterium* és az unitárius énekeskönyvek”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 48–65, 55.

²⁹ SZATMÁRI ÁRON, „Péchi Simon és a Péchi Simon-énekeskönyv”, in *Annona Nova VII: A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve*, szerk. RÉTFALVI P. Zsófia és VÖRÖS Eszter, 57–70 (Pécs: PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2015), 66–69. – A díszes kódex Thordai zoltárkönyvét is tartalmazza, de Felvinczi György 1676-ban Szenci *Psalterium*át is lemásolta Kövendi János számára: *Felvinczi-kódex* (Stoll 101).

³⁰ ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafrazisok...”, 107–108.

gyülekezeti hagyományba, és az bukkan fel az *Abasfalvi zsolnárkönyv*ben is, mint arra a fentebb idézet tanulmány hoz is példákat.³¹

Az utóbbi évek kutatásai afelé mutatnak, hogy a 17. század első harmadában még egyházszervezetileg és ideológiailag sem váltak el élesen egymástól a szentháromság-tagadó irányzatok és az ezeket követő gyülekezetek: „a korban egészen nyilvánvalóan nem volt szilárd és egyértelmű határ (különösen az első időszakban) a nonadorantisták és a szombatosok között”.³² Másrészt pedig a szombatos főurak – mint Péchi Simon – birtokai bizonyos védeltséget tudtak biztosítani az éppen nehéz helyzetbe kerülő unitárius személyek számára.³³ Molnár Dávid éppen a kisselymosi másolóműhely némely scriptoráról valószínűsíti, hogy „importmások” voltak: „nem az írás mesterségéből élő szombatos világi íródeákok, [...] akik, ha nem is feltétlen tekintélyes, de valamiféle (mesteri, papi) pozíciót töltöttek be ebben az időben az unitárius egyházban”.³⁴

Azt a területet és az ott élő közösségeket, ahol a *Psalterium* másolatai terjedtek, szeretnénk úgy bemutatni, mint olyan vidéket, ahol nem zárt szombatos közösség él, amely kisajátítja Bogáti zsolnárfordításait, hiszen a fentiek alapján más kép tárul elénk. Ez a közeg alkalmas volt befogadni a *Psalteriumot*, és a letéteményese volt annak, hogy ez a szövegcsoport fennmaradjon. Viszont átjárást is biztosított az unitárius centrum felé, amit a szövegek terjedésének útja igazol. Ha a *Psalterium* nem leli meg ezt a közeget, nem biztos, hogy szövege átvészeli az üldöztetéseket, vagy hogy egyáltalán közönségre talál.³⁵ A *Psalterium* a 17. század végén már biztosan ismert volt Kolozsváron. Ezt nem csak a *Kövendi János-kódex* elkészülése jelzi, hanem az is, hogy az 1700-ban kinyomtatott unitárius

³¹ ETLINGER, „Bogáti Fazakas...”, 284–286.

³² KESERŰ Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején”, in „*Nem súlyed az emberiségi!*... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 429–450, 431–432.

³³ BALÁZS, „Toroczkai Máté...”, 228; MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 24.

³⁴ MOLNÁR Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam 2 (2017): 45–54, 52.

³⁵ MOLNÁR, „...az nagy tengerből...”, 22, 54. – Ezt igazolja az is, hogy a dési komplanciós elkobzott könyveinek listáján több radikális nonadorantista mű előtt a lista élén a *Szent-erzsébeti Bogáthi-kódex* áll: DÁN, *Az erdélyi szombatosok...*, 304.

ima-énekes könyvben³⁶ megjelenik hét olyan zsoltár, amely addig nem volt ki-nyomtatva. És forrásuk biztosan nem lehet a *Kövendi János-kódex*, hiszen az egyik új zsoltár a 151., amely a Kövendinek másolt kódexbe nem lett lejegyezve.

História

Az eddigiekben egy olyan elképzelés mellett érveltünk, miszerint a *Psalterium* nem feltétlenül volt ismert az unitárius centrumban, illetve a zsoltár-kézirat(ok) elterjedésének nehézségeit ecseteltük. Most amellet fogunk érveket hozni, hogy a szöveg sajátos poétikája is megnehezíti annak gyülekezeti befogadását. Még ha ismert és elfogadott lett volna a *Psalterium*, akkor sem biztos, hogy alkalmas lett volna a gyülekezeti éneklés részévé válni, amit a nyomtatásban megjelent zsoltárok átszerkesztése is bizonyít.

A *Psalterium* fordítása az „időkbeli históriák értelme szerint” készült.³⁷ Bogáti bibliakritikai szemlélete elsősorban Sebastian Castellióra és Jacobus Palaeologusra támaszkodott.³⁸ Ez a zsoltárookra vonatkoztatva azt jelenti, hogy azok historikus és nem prófétai szövegek, értelmezésük a betű szerinti értelem (*sensus literalis*) és a történeti kontextus (*sensus historicus*) minél pontosabb feltáráásával lehetséges csak. A szöveg applikálása – akár Jézusra mint messiásra – csakis külső lehet, nincs kódolva a történeti szövegben.³⁹ Bogáti olyan „fordítás-poétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmazzák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat”.⁴⁰

A zsoltárok historikus fordítása létrehozta a maga sajátos retorikai struktúráit, ami szokatlan lehetett a gyülekezeti énekköltészet bevett gyakorlatához ké-

³⁶ *Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske* (RMKT I. 1558).

³⁷ Lásd a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapját. Közli: ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafrázisok...”, 108.

³⁸ DÁN Róbert, „Források és adatok Bogáti Fazekas Messiás-képzetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 3. sz. (1977): 355–361; BALÁZS Mihály, „Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben”, in BALÁZS, *Hitújítás...*, 281–306, 289–290.

³⁹ Vö. ÁCS Pál, „»En fiam vagy, Dávid...«: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában”, in *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2011), 61–75; PAP, „A második zsoltár...”, 217–218.

⁴⁰ ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafrázisok...”, 106. – A fordítás és az értelmezés vagy másképp: szöveg és kommentár éles elhatárolása jól megmutatkozik az *Énekek énekében* és a *Jób könyvének parafrázisában*.

pest.⁴¹ Bogáti zsolttárai többnyire epikus kerettel rendelkeznek, a zsidó nép, a különféle ószövetségi rítusok hangsúlyos és állandó emlegetése megnehezíti a szöveg aktualizálását, alkalmazását. Ezt az anomáliát fedezhetjük fel a Bogáti-zsolttárok nyomtatást megért csoportjában. Bogáti szövegűsége több problémát is okozott az egyházi énekhasználat számára, ahol a szövegűségnél jóval fontosabb elv a didaxis következetessége és az énekek használhatósága.

A nyomtatott énekeskönyvekben a 72. zsolttárból kimarad négy strófa a zsidó nép kiválasztottságának túlzott hangsúlyozása miatt. A teljes zsolttár szerinti 7–9. strófát idézzük:⁴²

„Dereka földé Zsidóország leszén,
kinek határa küjjebb-küjjebb megyen,
két tengert éri, annyi messze megyen,
délre, északra Urasága leszén.

Ellenségi is neki meghódlanak,
arccal előtte az porba borulnak,
sok pogán népek neki fejet hajtnak,
sok ajándékkal, adóval bejáznak.

Leszen szerencsés és kiterjed híre,
sok ország Ura, sok sziget hercege,
Görög és Arab megyen eleibe,
mind ajándékkal tisztelik féltekben.”

A 33. zsolttárból öt strófa marad el. A 14. és a 15. hasonló probléma miatt, mint a 72. zsolttárnál. A 14. strófát idézzük:

„Drága nép és bódog tahát az Zsidó nép,
hogy neki Istene ily mennybeli felség,
gondviselő atyja ily kegyes Istenség,
kinek az kedvében, mint drága örökség.”

⁴¹ SZILASI László, *A sas és az apró madarak*, Humanizmus és reformáció 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 149–161.

⁴² A következőkben az eredetinek tételezett variánsokat a *Péchi Simon-énekeskönyv*, a nyomtatott kiadásokét az RMNy 983 alapján idézzük. A szövegeket minden esetben modernizált, de ejtéstükrözött átírásban közöljük, meghagyva a források nagybetűhasználatát.

A 72. zsoltár nem csak csonkult, alapos szerkesztésen is átment a megmaradt szöveg. A kezdő két sor így szól a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben:

„Új Urat adtál, Uram, az szent népnek,
add te szent lelked ez új fejedelemnek...”

Míg az unitárius énekeskönyvekbe egy akár többször is aktualizálható változat került be:

„Új Urat adtál, Úr Isten, ez országnak,
Adj szent Lelket az új Fejedelemnek...”

A 46. zsoltárban is vannak változtatások. A 7. versszak 4. sora eredetileg: „ez ótalmazza Jákob maradékját”, nyomtatásban: „ez oltalmazza nyomorult hazánkat”. A 11. versszak 3. sora: „én ótalmazom az zsidó népet”, nyomtatásban: „én oltalmazom keresztyén népet”.

Ezeknek a változtatásoknak nem kis tétje van, ugyanis a szöveghelyek applikálása könnyen egy olyan felfogáshoz vezet, miszerint a megváltásban a zsidók másképp részesülhetnek, mint a többi nép. Ez összecseng a Bogáti *Apokalipszis-kommentárjának* előszavában olvasható, Palaeologust parafrazeáló rövid üdv-történeti összefoglalóval: „Mivelhogy penig ez esztendőn munkálkodtam az Jézus Krisztus históriájában, kit új frigy könyvnek hínak, kiben az zsidók, az zsidók ellen, az kik az Jézust megveték, -ölék s -tagadák, az maradék hív zsidóknak s az sok hív pogányoknak bizonyíták, hogy messiás az Jézus. Tehát mást azra, amire való az volt, zsidó se várjon, s az pogány is nyugodjék az hittel talált szentséggel”.⁴³

A 33. zsoltár 3. és 4., valamint a 92. zsoltár 2. strófáját az Istent dicsőítő hangszerjáték hosszas taglalása miatt nem adhatja a gyülekezet szájába a gondos szerkesztő. Az unitáriusok a kálvinistákhoz hasonlóan beszüntették az istentiszteleti hangszerjátékot mint pápista találmányt. Dávid Ferenc *Rövid magyarázatában* is megjelennek az ezzel kapcsolatos szokásos szólamok,⁴⁴ de sokkal izgal-

⁴³ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Apokalipszis-kommentár*, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, Duod. Hung. 9, 6r–6v. Betűhív átirata: Dán, *Humanizmus...*, 230. Vö. BALÁZS, „Antitrinitarizmus...”, 286.

⁴⁴ „Azonképpen az Istent külömb-külobbféle emberi játékokkal akarta tisztelni, tudniillik orgonákkal, csengetőkkel, külömb-külobbféle hajladozással, földre borulással, térd hajtásokkal, templomokkal, kápolnákkal, oltárokkal és mindenféle bálványozással, kinek száma nincsen. Efféle hamis isteni káromlásokkal semmivé akarta tenni az igaz isteni tiszt-

masabb Enyedi György *Kolosséiakhoz írt levél* 3,16-hoz fűzött prédikációjának ide vonatkozó részlete:

„Harmadik tévelygések az éneklésben, sípok, orgonákat fúnak az templumban. Mert noha az zsoltárkönyben sokszor olvassuk, hogy az Istent síppal, dobbal, hegedűvel, trombitával kell dicsírni, de külömb volt az, mert efféle muzsikaszerszámok mellet oly dicsíreteket mondtak, kiket minden megértett, és akarki is egyetemben énekelhetett. Egy az, hogy ez volt az Ótörvényben, és az Újtestamentumban arról parancsolatunk nincsen, mint az szájjal való éneklés felől. [...] Mü azért elégedjünk meg az szájjal és szóval mondott dicsíretekkal, és ekképpen magasztaljuk az mi Istenünket.”⁴⁵

Ez az amúgy szintén tipikus érvelés ugyancsak érinti az Ó- és Újszövetség érvényességének kérdését, amelyben Bogáti álláspontja alighanem eltért a mérsékeltebb Enyediétől.⁴⁶ Mindenesetre furcsa lenne, ha Enyedi idézett prédikációja után a gyülekezet Bogáti 33. zsoltárának egy olyan változatára zendítene rá, amelyben a 3. és 4. strófa is helyet kap:

„Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy úrnak zengjen minden Muzsikátok,
hol vagyon lantotok, hol tü Citarátok,
kürt, Orgona, síp, dob, hol tü kintornátok?

Ezekkel az urat, nosza, dicsírijétek,
szokatlan éneket, új nótát verjeteK,
az úr jó hírére szépet pengesseteK,
most minden örüljön, úgy zengedezeteK!”

A 92. zsoltár 2. strófája mintha direkt menne szembe Enyedi szövegével:

„Téged nem csak nyelvvel, számmal,
szüdből említlek nótámmal,
de minden vigasság-zajjal,
tízhúrú hegedűszóval,

telete és dicséretet, mely lélekben és igazságban vagyon”. – DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, Dávid Ferenc művei I (Kolozsvár: „Ellenzék”-nyomda, 1910), 15.

⁴⁵ ENYEDI György, *Prédikációi 2. (100–133. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA – ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2017), 177.

⁴⁶ DÁN, *Humanizmus...*, 190.

lanttal, síppal, orgonámmal,
kürttel, drombbal, trombitával.”

Érdemes összevetni ezeket a szövegrészeket Thordai zsoltárainak párhuzamos helyeivel. Íme 33. zsoltárának 2. strófája:⁴⁷

„Minden szű, száj, ajak egy lélekkel,
Dicsérje az Istent félelemmel,
Mert amit fogadott esküvéssel,
Ígéretit bétöltötte s megadta hűséggel.”

92. zsoltára sem említ sehol hangszereket. Kontrollszöveggént idézzük a vizsolyi biblia idevágó részeit. *Zsoltárok könyve* 33,2:

„Dicsérjétek az Urat hegedőbe,
lantban és tízhúró kintornában énekeljétek néki.”

Zsolt. 92,2–3:

„Hirdetni mindennapon az te kegyelmességedet,
és az te igaz mondásodat minden éjjel.

Tízhúrú hegedővel,
lantval, énekkal, hegedővel.”

Mondanunk sem kell, hogy a zsoltárkönyvet lezáró dicsőítő zsoltárookban sem említ hangszereket Thordai, miközben Bogáti és a vizsolyi biblia a 149. zsoltárban 3-3, a 150. zsoltárban 7-7 konkrét hangszernevet is felsorol. Láthatjuk, hogy a szerkesztők a következetesség oltárán feláldozzák a szövegűséget. Egyszerűen így működik a gyülekezeti éneklés műfaja, és Thordai hűen követi ezt. Elgondolkodtató, hogy Felvinczi Györgynek a *Kövendi János-kódex* elején megtalálható dicsérő költeménye⁴⁸ nem a fenti szöveghelyek miatt emeli-e ki ezt Bogátiról – némi gúnnyal:

⁴⁷ A kritikai kiadás alapján.

⁴⁸ Kiadása: SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és TÓTFALUSI KIS Miklós, *Versei*, kiad. VARGA Imre, Régi Magyar Költők Tára: XVII. század 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 8. sz., 83.

„Egy Bogáti Miklóst,
kit énekelnek most
Torokkal és hangossal...”

A komplett strófák elhagyása azt is eredményezi, hogy a Bogátira egyedien jellemző argumentatív akrosztichonok is értelmüket veszítik. Láthatjuk, Bogáti zsoltárainak gyülekezeti énekké válása csakis nagy szerkesztői munkával lehetséges, és közben éppen legfőbb poétikai és teológiai jellemzőik lúgozódnak ki.⁴⁹

Bogáti *Psalteriuma* kísérlet arra, hogy létrejöjjön egy új gyülekezeti és zsolttározó nyelv, amely eltér a protestáns gyülekezetek bevett retorikájától, történelem- és bibliafelfogásától. Ez a kísérlet létrehozhatott volna egy olyan hagyományt, amely a radikálisabb szentháromság-tagadó gyülekezetek számára is használható, átélhető szövegeket hoz létre. A szombatosok saját, egyre inkább elkülönülő új irodalmuk létrehozásához alapokat szolgáltatott Bogáti történeti *Psalteriuma*. De az unitárius egyházi éneklés hagyománya nem bizonyult nyitottnak rá. Ha ismert is volt a *Psalterium*: számos okból kifolyólag nem vagy nehezen volt használható a gyülekezeti éneklésben, amely okok közül csak egy rész teológiai. Egyetlen tény biztos: az 1620-as években nem volt kanonizált, általánosan ismert és használt verses zsoltárfordítása az unitárius egyháznak, és ezzel a ténnyel szembesült Thordai János is. Ez a helyzet már önmagában magyarázhatja egy újabb verses zsoltárkönyv elkészítését.

Thordai János fordítása

A tanulmány elején idézett felvetés szerint Thordai Jánosnak ismernie kellett Bogáti *Psalteriumát*. Ezt leginkább az az érv támogatja, hogy Thordai több esetben használja Bogáti zsoltárait nótajelzésnek. Hevesi Andrea adatolja, hogy tizenkét Thordai-zsoltár használ Bogáti-zsoltárt dallamául.⁵⁰ Azonban ezek összesen hat Bogáti-dallamot hivatkoznak, csak többször felhasználva azokat. A hivatkozott zsoltárok számai a következők: 8., 30., 85., 92., 104., 125. Feltűnő azonban, hogy ezekből öt felbukkan a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvekben is. Bogáti 104. zsoltárát ugyan legkorábban csak 1632-ből ismerjük, de az

⁴⁹ ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafraízisok...”, 107.

⁵⁰ HEVESI Andrea, „*Velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak*”: A 17. századi unitárius gyülekezeti ének, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 38 (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2018), 107–108.

azt hivatkozó 81. Thordai-zsoltárnak csak ennél későbből maradt fenn kézírata, tehát dallamadása a másolótól is eredhet.⁵¹ Thordai nótajelzései alapján tehát teljes biztonsággal csupán az jelenthető ki, hogy ismerte Bogáti nyomtatásban megjelent zsoltárait. Egy kivétel a 125. zsoltár, amely ugyan eddigi tudásunk szerint nem jelent meg nyomtatásban, de a *Psalterium* egyes darabjainak már bemutatott önálló hagyományozódása is indokolhatja az ismeretét. Thordai esetében egyetlen nótajelzésből nem következtethetünk a teljes Bogáti-féle zsoltárkönyv ismeretére, azonban azt nem is zárhatjuk ki.⁵²

A Thordai-zsoltárok szövegszinten vajmi kevés egyezést hoznak Bogátival, legalábbis éppen annyit, amennyi akkor keletkezik – akár szándékolatlanul is –, ha két szerző azonos művet fordít. Thordai és Bogáti 8. zsoltárában ugyan találunk meggyőző hasonlóságokat, de Bogátinak ez a nyomtatásban legelterjedtebb fordítása, és ez még inkább erősíti azt a felvetést, hogy Thordai a gyülekezeti énekhagyományba beszüremkedett Bogáti-zsoltárokat ismerhette elsődlegesen. Érdemes szövegegyezést a korábbi kutatások sem hangoztattak, a *Psalterium* ismeretére leginkább csak külső érveket találhatunk.⁵³

Úgy tűnik tehát, hogy Bogáti felől nehezen ad fogást magán a Thordai-korpusz. Összevetve őket viszont feltűnő, hogy szemben Bogátival, Thordai fordításai koncepciózusan belesimulnak a gyülekezeti énekhagyományba, párbeszédben állnak vele szöveg- és dallamszinten egyaránt. Ez a koncepció azonban létezhetett Bogáti teljes zsoltárkönyvének ismerete nélkül is, egyszerűen a gyülekezet diktálta szükség is megteremthette.

Thordai mint szerkesztő

A korábbi kutatások egyöntetűen úgy tartják, hogy Thordai szerkesztette az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvet.⁵⁴ Ez Kanyaró Ferenc tanulmányára vezethe-

⁵¹ A Thordai-zsoltárok filológiájáról lásd a kritikai kiadás jegyzetanyagát: STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 572–599.

⁵² Thordai egyébként szintén a nonadorantista irányzathoz tartozhatott: MOLNÁR, „... az nagy tengerből...”, 34.

⁵³ VARGA, „Thordai János...”, 542. – Újabb összevetéseket végzett el ez a tanulmány: FARCÁDI Botond, „Neosztoicizmus és antitrinitarizmus Thordai János zsoltáraiban”, in *Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Egyetemi füzetek 5 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007), 161–185.

⁵⁴ *Isteni dicsíreték* (RMNy 1541).

tő vissza, amelyben az énekeskönyvhöz todalékként hozzákötött, legnagyobb-részt Thordai-zsoltárokat tartalmazó szakaszra hivatkozva véli, hogy Thordai szerkesztője lehetett a nyomtatványnak.⁵⁵ Azonban nem szabad elsiklanunk az olyan adatok felett, hogy az énekeskönyv szerves részeként csak két Thordai-zsoltár kap helyet, azok is a vegyes énekrész vége felé. A maradék öt zsoltár pedig csak az emlegetett todalékban, durvább papíron úgy, hogy ebből három az énekek jegyzékében sem szerepel.⁵⁶

Ha valóban Thordai az énekeskönyv szerkesztője, miért épp az ő szövegei esetében találkozhatunk szerkesztési következetlenséggel vagy figyelmetlenséggel? Meglátásunk szerint ha Thordai részt is vett a szerkesztésben, legfeljebb a todalék elkészítésében lehetett munkája, amely látványosan nem koncepciózus része az énekeskönyvnek. De sokkal inkább valószínű az a magyarázat, amely egy olyan szerkesztőt feltételez az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv mögé, aki ismerte Thordai zsoltárfordítását. Mivel Thordai 1627-ben Kolozsváron fejezi be a fordítást, egészen valószínű, hogy törekedett kiadni azt, és az is, hogy a szerkesztőknek lehetőségük volt ismerni a zsoltárait.

Hevesi Andrea érve Thordai szerkesztősege mellett, hogy zsoltárai 17 esetben nótajelzéseként tűnnek fel az énekeskönyvben. Szerinte ezekből a nótajelzések közül következtethetünk arra, hogy a kolozsvári gyülekezet ismerte és használta a zsoltárokat.⁵⁷ Ahhoz, hogy ez erős állítás legyen, azt kellene látnunk, hogy ezek a nótajelzések nem üres hivatkozások, a gyülekezet már korábban ismerte és énekelte a Thordai-zsoltárokat, azonban ezekből 14 nem jelent meg sem az énekeskönyvben, sem korábban nyomtatásban. A kérdést onnan is megközelíthetjük, hogy feltétel-e egy nótajelzésnél, hogy széles körben ismert legyen. Funkcionálisan persze fontos kitétel, de a 17. századi unitárius énekeskönyvek nótajelzés-használatában felfedezhetünk valamiféle tendenciát vagy koncepciót, amely másféle hivatkozásrendszerrel működött.

Az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv gyülekezeti énekanyagában igen kevés nótajelzés szerepel. A 118 ének közül 92 nem kapott nótajelzést, holt meghatározó részük a korábbi protestáns énekeskönyvekben nótával szerepel. Az is szembetűnő, hogy a 26 nótajelzésből 15 az unitárius szöveggyűjteményhez sorolható éneket hivatkozik. 1632-re ezek az arányok nagyon megváltoznak ugyanezen az énekkorpuszon, szinte megfordulnak: 92 ének ren-

⁵⁵ KANYARÓ Ferenc, „Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-é?”, *Keresztény Magvető* 43, 5. sz. (1908): 270–274, 271.

⁵⁶ STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 536–537.

⁵⁷ HEVESI, „*Velünk együtt...*”, 105–106.

delkezik nótajelzéssel, és csak 19 marad nélküle. Hét ének tűnik el, ezeknek korábban sem volt nótájuk, vagy lengyel dallamot hivatkoznak. Az unitárius szöveg hagyományból pedig már 56 ének van megjelölve dallamként.

Felfedezhető tehát egy olyan tendencia az unitárius szerkesztésnél, hogy nótajelzéseikben sem igazodnak a protestáns énekhagyományhoz, mint ahogy a dogmatikai anomáliák miatt saját szövegváltozatokat készítenek a 16. századi gyülekezeti énekanyag részéből. Az 1616-os énekeskönyv egy nótáktól lecsúszított állapotot mutat, az 1632-es pedig következetesebb nótajelzésekkel támogatja meg az átvett anyagot.⁵⁸ Lehetséges ellenérv, hogy 1616-ban a nótajelzésekre azért nem volt szükség, mivel a gyülekezet már ismerte a szokásos dallamokat, ám az 1632-es énekeskönyv következetes nótahasználata ezzel szembemegy. Annál is inkább, mivel találkozunk több olyan énekkel, amelyek az 1616-os énekeskönyvben el vannak látva nótajelzéssel, de ezt az 1632-es szerkesztő megváltoztatja, tehát dallamot cserél a szöveg mögött.

Ha eltekintünk az unitárius nótahasználat sajátosságaitól, akkor is számos olyan példát látunk, amelyekről nem mondható ki, hogy általánosan ismert dallamokat hivatkoznának, vagy egyáltalán értelmezhető volt-e a felhasználói számára. Nem feltételezhetünk egy olyan ideális gyülekezetet, ahol általánosan értelmezhető, hogy a „Nota: Pol.”-jelzés melyik Kochanowski-zsoltár dallamára utal, vagy a „Melod. Saxonica” pontosan mit is jelöl. Sokkal inkább életszerű az a verzió, hogy a gyülekezet a liturgia során tanulja meg az adott ének dallamát, mint ahogy azok dallama akár kiadásonként is változhat. Az unitárius énekeskönyvek hivatkozáskonceptiója is magyarázhatja a Thordai-nótajelzések felbukkanását: mivel törekednek kerülni a más felekezet szöveganyagára való utalásokat, az unitárius hagyományból választanak nótajelzéseket.

A felsoroltak bizonytalanná teszik, hogy a nótajelzésként felbukkanó Thordai-zsoltárokat szélesebb körben ismerték volna 1632-re, ám az énekeskönyv szerkesztője minden bizonnyal. A Thordai-nótajelzések használata nem erősíti meg azt a sejtést sem, hogy Thordai lenne az 1632-es *Isteni dicsíret*ek szerkesztője.⁵⁹

⁵⁸ Az unitárius énekeskönyvek következetes szerkesztési elveiről bővebben: ETLINGER, „Bogáti Fazakas...”, 280–284.

⁵⁹ Kanyarónál felmerül az az eshetőség, hogy az unitárius egyháznak célja kinyomtatni Thordai zsoltárkönyvét, amire mégsem lesz mód, ezért aztán néhány zsoltárt hozzákötnek az 1632-es énekeskönyvhöz: KANYARÓ, „Abrugyi György...”, 272. – Ebben az esetben szintén nem kell feltételezni Thordai közreműködését, és a nótajelzések is bekerülhetnek azzal a szándékkal, hogy Thordai új fordítása népszerűsödjön.

Összegzés

Nincs arra utaló nyom, hogy az unitáriusok is szerettek volna – református mintára – teljes nyomtatott zsoltárfordítást az énekeskönyv elejére.⁶⁰ Sőt, az ellenkezőjére utal, hogy az 1632-es énekeskönyvtől kezdve nincs különválasztva a zsoltárrész, és hogy nem a zsoltárok sorrendjében, hanem ábécérendben szerepelnek az énekek. Még az is szembetűnő, hogy az 1697-es énekeskönyvbe⁶¹ bekerül 31 Thordai zsoltár, de több úgy, hogy szerepel vele párhuzamosan ugyanannak a zsoltárnak más fordítása is, tehát a zsoltárok számszerű teljessége nem cél a válogatáskor. Az énekeskönyveknek inkább céljuk énekelhető és használható énekeket adni, a meglévő saját énekhagyományt továbbhagyományozni.

Az 1697-es énekeskönyv szerkesztései arra sem utalnak, hogy Bogáti gyűlekezetben ismert zsoltárainak népszerűsége csökkenne.⁶² Látványos, hogy az 1700-ban kiadott ima-énekes könyv tud bővülni újabb zsoltárokkal, ahol nem olyan fontos az ismertség és az énekelhetőség, egyénibb megoldások is helyet kaphatnak. Jellemző, hogy az itt megjelenő Bogáti-zsoltárok közül négy és a Thordai-zsoltárok közül kettő esetében nem is tünteti fel a szerkesztő, hogy zsoltárról van szó.

Ha biztos állításokat nehezen is tehetünk Bogáti és Thordai zsoltárfordításának egymáshoz való viszonyáról, annyit talán elért ez a tanulmány, hogy új nézőpontokból világította meg a két zsoltárkönyv elterjedését és az unitáriusok 16–17. századi énekhasználatában betöltött helyét.

<i>Toroczkai Máté graduálja</i> 1601. (Stoll 1005)	B33. B85. B90. B95.
<i>RMNy 983</i> 1616?	„...Psalmusok következnek” B8. B29. B33. B44. B46. B72. B74. B85. B90. B92. B95. B139.
<i>Bölöni-kódex</i> (Stoll 30)	„G. K.” 1616-ból: B8. B29. „J. B. Z.” 1620-ból: B16.
<i>Csonka antifonálé</i> 1616. u. (Stoll 143)	„Sequuntur Psalmi secundum alphabetum.” B33. B29. B85. B8. B104. B92.

⁶⁰ Vö. H. HUBERT, *A régi magyar...*, 60.

⁶¹ *Isteni dicsíreték* (RMK I. 1503).

⁶² HEVESI, „*velünk együtt...*”, 182; SZATMÁRI, „Bogáti nyomtatásban...”, 61.

RMNy 1290 Kolozsvár, 1623.	B29.
RMNy 1541 Kolozsvár, 1632.	„...Psalmusok és különb-különb üdökre való Dicsíretek következnek az ABC rendi szerént.” B33. B29. B85. B90. B139. B46. B104. B8. B92. B74. B44. B72.
	„Sequantur cantiones breviores [...] suntque ordine Alphabetico congestae” T128. T125. betoldás (ABC-renden kívül): T133. T18. T69. T68. T146.
RMK I. 1503 Kolozsvár, 1697.	„...Psalmusok és különb-különb üdökre való Dicsíretek következnek az ABC rendi szerént.” B33. B29. B85. B90. B104. B8. B92. B44. T33. T101. T103. T69. „Toldalék. T. I.”: T139. T143.
	„Sequantur cantiones breviores [...] suntque ordine Alphabetico digestae” T128. T112. T24. T146. T148. T150. T122. T68. T75. T127. T134. T26. T53. T100. T110. T123. T121. T93. T15. T111. T125. T43. T149. ABC-renden kívül: T133.
RMK I. 1558 Kolozsvár, 1700.	„Szép Isteni Dicsíretek és Hálaadások.” ABC-rend: B29. újraindul az ABC-rend: B4. B151. B15. B1. B104. B62. B23. T133. B146. T125. T47.

Bogáti és Thordai nyomtatott és kéziratos unitárius énekeskönyvekben megjelenő zsoltárai